

Etnosemiotika Euroopas

Erinevad keskaegsed märgiõpetused, sümboli- ja embleemikogud,² varased grammatika ja retoorikateooriate koolkonnad arenesid, nagu paljude teiste teaduste puhul, Euroopa ülikoolides. Loomulikult võib vaielda selle üle, millised filosoofia- ja keeleteooriad, millised mõtlejad kuuluvad tõepoolest uusaja semiootika eelloo juurde, kuid nagu see paistab juba ühe semiootikakäsiraamatu eessõnast ja sisukorrast (Posner & Robering & Sebeok 1988), ulatub see ajalugu klassikalisse kreeka ja rooma aega, keskaja ja renessansi sajandesse. Selle tõelise väljakujunemise tõi muidugi 20. sajand Ferdinand Saussure'i keeleteaduse raamest kaugemale ulatuvate mõtetega (de Saussure 1967), sakslase Jakob von Uexküll'i³ loomade märguannete uurimustest kuni Umberto Eco (1976) säravalt mitmekülgse tööni. Üks on kindel: üldise märgiteooria ilmumine tähendab ühiskonnateaduste alal paradigma vahetust.⁴ Semiootiline mõtlemine tõi muutuse sellistel aladel nagu kunstianalüüs ja esteetika (nt filmiesteetika),⁵ ja nendega peaaegu üheaegselt ka sellisel traditsioonidest mõjutatud ühiskonnateaduste alal nagu etnograafia ja folklooriuurimine (Voigt 1976a, 1979c, Küllõs 1972).⁶

Kesk-Euroopas jagas teaduslik tööjaotus kultuurinähtuste uurinud osaliselt etnoloogiale ja juba varakult sai selgeks, et ka rahvakultuuri valdkonna uurimisel võib rakendada semiootika meetodeid. Selle tõsiasja üks mõistjaid oli Pjotr Bogatõrjov, kes juba 1937. aastal andis suurepärase semiootilise kirjelduse ja analüüsi määri rahvarõivastest, monograafia,⁷ mida võib eeskujuks seada tänapäevani. 1930. aastatel töötas ta Praha strukturalistidest keeleteadlaste ringis tundma õpitud

² Üksikasjalikku kirjanduse loetelu vt Hoppál & Jankovics & Szemadám & Nagy (1989) sissejuhatuses, samuti Hoppál 1989b.

³ Posner & Krampen (1981: 172) annab eeskujuliku kokkuvõtte mitmeharulisest saksa uurimistööst ja semiootikakeskustest.

⁴ Sebeok & Umiker-Sebeok 1986 kirjeldab maailmas toimuvaid semiootika-alaseid uurimistõid; ungari semiootikast annab ülevaate Voigt 1986c.

⁵ Uurimused filmisemiootikast: vt Hoppál & Szekfű 1976.

⁶ Vt veel Bloomingtonis ilmuva *Journal of Folklore Research* (22: 2–3) erinumbrit *Folklore and Semiotics* 1985.

⁷ Bogatirjov 1937 ilmus inglise keeles 1971, ungari keeles 1973, 1985.

teoreetiliste kaalutluste põhjal välja lähenemisviisi, mille ta nimetas funktsionaalseks ja strukturaalseks (Bogatõrjov 1931, 1935), mida aga tänapäeval üheainsa sõnaga määratleme pigem semiootikana. Ta väitis, et rahvakultuuris peab uurima seda, millisele funktsioonile vastavad millised märgid. Funktsioonid on ühiskondlikult määratud ja ühendatud, nii on näiteks rahvarõiva vorm selle arusaama järgi üks ühendmärk, mille kujundavad ühiskondlikud ootused nii materjali kui ka värvi ja tegumoe osas. Uurides rahvarõiva erinevaid funktsioone –

[--] praktilist, esteetilist ja aeg-ajalt sellega tihedalt seotud erootilist funktsiooni, maagilist, eluperioodile vastavat, sotsio-seksuaalset (ehk siis abielunaiste vallalistest, abielumeeste vana-poistest eristamise funktsiooni), ning ka sellega tihedalt seotud eetilist funktsiooni, mis annab infot rõivastuse kandja seksuaalelu kohta (petetud neidude riietus), piduliku rõivastuse funktsiooni, ametilist, ühiskonnakihile vastavat, tegevusala tähistavat ja uustulnukat veteranist eristavat funktsiooni, paikkondlikku ja usulist kuuluvust näitavat funktsiooni – võime tõdeda, et need funktsioonid käivad kas rõivastuse enda (kui eseme) kohta, või nende erinevate sfääride kohta, millele rõivastus (kui märk) viitab. [---] Rõivastus täidab alati praktilist rolli mitte ainult kui märk, vaid ka kui ese. [---] Märgid üksi on materiaalsed asjad, ning looduses, tehnikas või tarbimises oleva mistahes asja võib teha märgiks, aga sellega omandab ta tähenduse, mis astub üle tema individuaalse olemise või määratud otstarbe piiride. [---] Järelikult on rahvarõivas kord ese, kord märk (Bogatõrjov 1973: 342–343).

Vene teadlase määratlused võivad tänapäevalgi näidata etnograafilise uurimistöö suunda, sest rahvakultuuri mingi esemerühm on käsitatav märgisüsteemina. Ta kasutas keeleteaduse analoogiat, võrreldes rõivastust lausega, milles üksikud rõivatükid on sõnad, funktsioonid aga on kujutletavad üksikutele rõivaesemetele tähendust andvate eristavate tähistena. Ainult selles punktis peame Bogatõrjovi süsteemi ülepaisutatuks, vähe läbimõelduks. Vastuvõetavad on muide tema soovitused, mille ta tõi avalikkuse ette ühes uurimustesarjas, mille järgi uskumuste, kommete ja rahvateatri märgisüsteeme tuleb vaadelda

ja analüüsida üldises semiootilises raamis.⁸ Tema mõtisklustest on kasulik tõdemus, et etnosemiootikal tuleb tegelda antud ruumis ja ajas ajalooliselt väljakujunenud kogukonna juurde kuulumise märkidega.

1950. aastate lõpust alates ilmnes prantsuse teadlase Claude Lévi-Straussi tööde mõju, ja see vaimne suundumus, mida nimetatakse strukturaalseks antropoloogiaks (Lévi-Strauss 1967, 1976). Tema teooria tähendas etnoloogiliste uurimuste põhjalikku muutust, ja kuigi ta ise ei nimetanud oma meetodit semiootiliseks, oli see olemuselt just see. Näiteks iseenda mõtlemise arenemist analüüsides kirjutas ta juba oma esimese menuka teose *Nukker troopika* lehekülgedel järgmist:

[...] *ratsionaalsest kõrgemal eksisteerib üks tähtsam ja nüansirikkam kategooria, tähistaja kategooria, mis on ratsionaalse kõrgeimaks ilmnemismvormiks [...], vastandid ei olegi õigupoolest vastandid, kuna just näiliselt kõige tundelisemad käitumised, kõige vähem ratsionaalsed toimingud ja loogikaeelseteks peetavad avaldumised on kõige suuremal määral tähistajad. [...]* veendusin selles, et elusolendid ja asjad võivad säilitada oma tõelise olemuse ka ilma, et nad kaotaks oma kontuuride selgust, mis määratleb neid üksteise suhtes ja annab igäihele neist mõistetava struktuuri. Teadmine [...] koosneb õigete seisukohtade väljavalimisest, ehk siis nendest, mis ühtivad minu mõtlemise omapäraga (Lévi-Strauss 1973: 53).

Selgelt tulevad ka selles varases teoses esile mõtted, mis *Strukturaalse antropoloogia* kahe kõite lehekülgedel esinevad juba järjekindlalt lõpule viidud teoreetiliste määratlustena. Täpsemalt see, et kultuuriliste nähtuste suurt osa, olgu nendeks ühiskondlik kord, kõnekeel, “metsik mõtlemine”, totemism, värvisümboolika või ruumikorralduse nähtused, suunavad strukturaalsed seaduspärasused, mille aluseks on binaarne sümboolsete vastandite/opositsioonide süsteem (Lévi-Strauss 1967: 128–160, eriti 145). Antropoloogiat – ehk siis ungari keeles lihtsalt rahvateadust – peab ta semioloogiliseks teaduseks (Lévi-Strauss 1967: 366), *mis paratamatult pöördus keeleteaduse poole*, et leida

⁸ Bogatõrjovi vene keeles ilmunud uurimusi tutvustas Küllõs 1972. aastal. 1985. aastal ilmus ungari keeles valik tema tähtsamatest töödest Kincsó Verébelyi toimetatuna *Folcloristica* 8. köites ELTE rahvaluule õppetooli väljaandena (Bogatirjov 1985).

meetodeid ja mudelit. Prantsuse teadlase teostes on väga kõrgel tasemel teostunud üldise märgiteooria ja modernse kultuuriantropoloogia põhimõtete süntees, sellepärast võib seda pidada ka etnosemiotika üheks ettevalmistajaks.

Euroopas levinud teadusliku tööjaotuse järgi tegeleb rahvateadus (*etnograafia* – *Volkskunde* ja *etnoloogia* – *Völkerkunde*) kultuurinähtusi hõlmavate uuringutega. Seega on asjakohane soovitus, et kultuurinähtuste semiootilist uurimist – mis tähendab alati mingi antud rahvarühma (*ethnos* = rahvas) kasutatud konkreetsete märgisüsteemide analüüsi – nimetataks etnosemiotikaks.

Sarnaselt zoosemiotika terminile teame etnosemiotika ilmunise aega päris täpselt (see on teadusajaloos suhteliselt harv): 1971. aastal ilmus liitsõna esimest korda kahe ungari autori publikatsioonides (Voigt 1971 ja Hoppál 1971).⁹

Üksteisest sõltumatult ilmus veel kaks uurimust. Selle termini leiutasid Nõukogude Liidus Juri Stepanov, Prantsusmaal aga leedu päritolu Algirdas Greimas. Nõukogude semiootiku raamat ilmus algselt 1971. aastal Moskvast (viis aastat hiljem ka Ungaris) ja selles määratles ta etnosemiotika objekti kui inimkultuuri peidetud tasandimärkide uurimise (Stepanov 1976: 44). Huvitav ja iseloomulik, et sel vene teadlasel ei olnud mitte mingisugust suhet nn Moskva-Tartu semiootikakoolkonna liikmetega, oma vaated kujundas ta neist täiesti sõltumatult. Muuhulgas visandas ta etnosemiotika kõrval ka biosemiootika, lingvosemiotika ja narratiivse semiootika peamised probleemid.¹⁰

Tulles tagasi termini esimese ilmunise juurde, peab ütlema, et A. J. Greimas kasutas ka juba 1971. aastal SIEF-i, Euroopa Etnoloogia ja Folkloori Seltsi esimesel rahvusvahelisel konverentsil peetud plenaarrettekande pealkirjas seda väljendit (Greimas 1973, 1978). Ettekande eesmärk oli Euroopa võrdleva folkloristika teemaderingi määratlemine; seda kujutleb ta semiootika raames. Ta tõi juba sissejuhatuses välja palju huvitavaid mõtteid, meile on aga kõige huvitavam siiski uurimuse teine punkt pealkirjaga “Semiootiline lähenemine”, kus

⁹ Voigt (1986b) ja Hoppál (1977f) kirjutasid ka etnosemiotika märksõna kahele erinevale leksikonile. Strukturalismi ümberkujunemisest vt Hoppál 1983b.

¹⁰ Need alad on hiljem põhjalikult välja töötatud Vjatšeslav Ivanovi 1984. ja 1986. aasta töodes.

ta soovitas kolme meetodit või lähenemisviisi: võime uurida tekste, jäädes mõne koodi piiresse; rangemalt võttes peab ta semiootikaks grammatikate võrdlemist tähistajate tasandil; ja lõpuks on võimalik erinevate koodide üheaegne uurimine. Kolmandas punktis tegi ta katse määratleda etnosemiootika ja sotsiosemiootika uurimisvaldkondi. Esimese uurimisvaldkonnaks peab ta arhailisi (ja Euroopa talupoja-) ühiskondi, viimase aineseks aga tänapäeva linlikku eluviisi. Ta juhib eraldi tähelepanu sellele, et sotsiolingvistilisi nähtusi tuleb uurida ühes suuremas rühmas, asetatuna ühiskonna semiootika tervikusse.¹¹ Ta polnud ainus, kelle mõtteviisi see seisukoht läbinisti mõjutas. Teine plenaarettekandja Mihai Pop hindas samuti läbiva metodoloogilise muutusena kommunikatsiooniteooria ja märgiteaduse vahelise distsipliini ilmumist, mis tõmbab oma huvivälja nii traditsioonilise etnograafia kui ka uuritavas kultuuris kasutusel olevate märkide kogu valdkonna (Pop 1973). Suurepärase rumeenia teadlane ei pea sarnaselt nõukogude semiootikutele kultuuritekstideks mitte ainult suulisi tekste, vaid ka kombeid, rõivastust, arhitektuuri ja esemeid. Mittegrammatiseeritud kultuuris on teate, tekstide tekitajaks ja vastuvõtjaks lugematu saatjate ja vastuvõtjate hulk, samas kui grammatiseeritud kultuuris on ainult ühe saatja või üksnes väga piiritletud arvuga saatjate poolt välja saadetud teade Euroopa kultuuri üldise märgisüsteemi üks märke. Euroopa etnoloogilise uurimise ülesanne on seega nende märkide tähenduste esiletoomine.

“Rahvapärased” ehk siis grammatiseerimata kultuuri nähtused ja faktid moodustavad omalaadse sisemise loogika järgi rühmitudes korrastatud struktuuri, süsteemi. Eesmärgiks on selle süsteemi tundmaõppimine, sest see annab võtme tema tekitatud teadete mõistmiseks, samuti nende seaduspäraste mõistmiseks, mille abil kujundatakse teadet ümber koodidesiseselt või pannakse ümber teistesse koodidesse (Pop 1971: 22, tsitaat ettekande paljundatud käsikirjast).

¹¹ Greimase uurimuses on hulk suurepäraseid ideid. Näiteks tasub järele mõelda selle üle, et arhailistes ühiskondades oli olemas sakraalne ja profaanne kõne, erinevus oli naise ja mehe kõnelemisviisis, oli seltskonnaväline ja seltskonnasisene kõneviis, õigemini stiil. Tänapäeval on aga vaid üks kõnelemisviis, ning see teeb võimalikuks kameeleonilaadse käitumise, millega me nii tihti kohtume tänapäeval, eriti suurlinna eluviisis.

Mihai Pop oli aastakümneid semiootikale orienteeritud modernse folklooriuurimise juht Rumeenias. Tema organiseerimistöö tulemusena sündis mitu väärtuslikku ja teedrajava tähtsusega semiootilist analüüsi (Golopentia-Eretescu 1972, Niculescu 1973, Marcus 1978, Karnoouh 1978),¹² seda matemaatikute, keeleteadlaste, folkloristide ja kirjandusteadlaste koostöös.

Etnosemiootika teadustevahelist olemust peab tähtsaks prantsuse semiootikasõnastiku sõnaartikkel (Greimas & Courtes 1979: 134). Ka Vilmos Voigt osutas ühes ingliskeelse semiootikaentsüklopeedia jaoks kirjutatud sõnaartiklis, et etnosemiootika on üleminekuala etnograafia ja semiootika vahel, kuid sealsamas eristas ta “etnilist semiootikat” ning koguni “semiootilist etnograafiat” (Voigt 1986b: 236). Peale selle määratleb ta etnosemiootilise analüüsi ülesannete ringid, järgides Morrise semiootika pragmaatilist, süntaktilist ja semantilist tüüpi.

Lühidalt tuleb etnosemiootika Euroopa kontseptsiooni kokku võttes esile tõsta, et lisaks kultuurinähtuste vaatlemisele esmajoones märgifenomenidena peab uurimine tähtsaks seda, et märgisüsteemide üheaegse toimimise kaudu muutub kultuur alati informatsiooni säilitavaks kommunikatsioonisüsteemiks. Ja siin on rõhk mitmusel, koodide (märgisüsteemide või “keelte”) pluraliteedil ja üheaegsel kasutamisel, sest just mitmekanaliline informatsiooni edasiviimine kindlustab (võib kindlustada) teadete jõudmise sihtmärgini.

Kultuurilise kommunikatsiooni kujutlemine “mitmekanalilise interaktsioonina” (Garvin 1977: 105) tuleneb veel sellest, et varem kasutati semiootikateooria metakeelena üldkeeleteaduse mõisteid. Kultuurinähtusi vaadeldi tekstina, mida tekitatakse kultuuri erinevate koodide abil, ning etnosemiootika tegeleb põhimõtteliselt nende kultuuriliste tekstide tekkemehhanismiga. Semiootikuid huvitas ühiskonna tekitatud, ehk siis kultuuri ülesehitavate tekstide reproduktsiooni katkematu, üha uuesti korduv protsess, ja kui on midagi uuelaadset Euroopa – sealhulgas Ungari – (etno)semiootika uurimustes, siis on selleks tõdemus, et mitte märk üksinda, vaid märgi tekitamisprotsess, kodeerimine on kultuuri semiootilises mehhanismis kõige tähtsam. Kodeerimine muutub nõnda samaseks reproduktsiooni mõistega,

¹² Viitame neile euroopa teadustraditsioonist võrsunud püüdlustele, sest etnosemiootika ajaloo rekonstrueerimise käigus paistis silma, et kõik need varased tulemused jäävad mujal maailmas täiesti tähelepanuta (vrd näiteks MacCannel 1979).

nimelt ühiskondlik-kultuurilist tõelisust taastootva igapäevase märgiprotsessi, semioosi tähenduses (Hoppál 1979d).

Argipäevade märgimaailma ja ühiskondlikku taastootmist kirjeldavaid mõisteid püüdis marksistliku teooria raames ühtlustada materialistliku käsitusega semiootikaks varalahkunud suurepärase itaalia filosoofi ja semiootik Ferruccio Rossi-Landi (Rossi-Landi 1974, 1978, 1979). Tema manifestilaadse tihedusega sõnastatud mõtted materiaalse toodangu ja keelelise töö homoloogiast sisaldavad palju huvitavaid elemente nüüdisaegsele kultuuriteooriale, kus just märgi tekitamine ja taastootmine on üks keskseid probleeme. Selle itaalia filosoofi järgi on ühiskondlik taastootmine – mis oma olemuselt on samane kõigi tootmisprotsessidega, mille abil üks kogukond oma olemasolu ja kultuurilist olemasolu järjepidevust kindlustab – oma kõigis vormides märgiprotsess, kaasa arvatud ka materiaalne taastootmine, sest see teostub mitteverbaalsete märgisüsteemide keerulises võrgustikus (Rossi-Landi 1978: 49). Teiste sõnadega: märgisüsteemid on alati vahendajaks erinevate tootmisviiside ja ühiskonna ideoloogilise ülesehituse süsteemi vahel. Lühidalt on kultuuri mistahes valdkonda (vaimse kultuuri kõrval ka esemelist maailma) võimalik uurida semiootika abil.

Samasuguse läbiva käsitusega läheneb kultuuriliste faktide maailmale Roland Posner (1988) ühes kultuuri olemusest kõneleva käsiraamatu tarvis kirjutatud ulatuslikus uurimuses. Ta käivitab oma arutlused määratlustega, et oma olemuselt soovib ainult kaks teadusharu tegelda kultuuritervikuga ja selle kõigi aspektidega: antropoloogia ja semiootika. Kuigi ei ole olemas üldtunnustatud määratlust kultuurilise fakti mõiste kohta, valitseb siiski kokkulepe, millised kultuuriteaduse osadistsipliinid uurivad milliseid faktitüüpe. Need on Posneri (1988: 164–167) meelest järgmised:

1. Sotsiaal-antropoloogia (ehk ühiskonna-etnoloogia) uurib ühiskonda, mis koosneb seal töötavatest institutsioonidest.

2. Aineline etnograafia (*material anthropology*) uurib ainelist kultuuri, teise sõnaga tsivilisatsiooni (selle sõna arheoloogilises tähenduses), mis koosneb ühiskonna toodetud hüvedest ja vahenditest.

3. Kultuuriantropoloogia (*cultural anthropology*) uurib kultuuri mentaalseid fakte, ehk siis vaimset kultuuri (see on kitsamas tähenduses võetud kultuur – näiteks antud kultuurides ilmnevad väärtus- ja uskumussüsteemid).

Kus puutuvad kokku etnograafia ja märgiteooria põhimõistetega piiritletud kultuurilised valdkonnad? Viljakana näib koguni kaks lähenemisviisi. Märgiprotsesside antropoloogilise staatuse ja teiseks etnograafiliste (või antropoloogiliste) faktide semiootilise staatuse uurimine. Posner valis oma uurimuses viimase lahenduse. Ta koondas kultuuriteaduse peamiste valdkondade kultuuriliste faktide ja semiootiliste põhikategooriate seosed näitlikku tabelisse: ühiskond, tsivilisatsioon on määratletav märki kasutavate isikute rühmana, teatud tekstidena, ning lõpuks kitsamas tähenduses võetud kultuurikoodide hulganähtisena (Posner 1988: 173). Sel moel tõdes see saksa teadlane, et semiootiline lähenemine annab aluse väita antropoloogia objekti ühtsust.

Tea dush aru	Uurimisvaldkond	Kultuuriline fakt	Semiootiline kategooria
Ühiskonna etnograafia <i>Social anthropology</i>	Ühiskondlik kultuur <i>Social culture</i>	Ühiskond (institutsioonid)	Märgikasutajad
Aineline etnograafia <i>Material anthropology</i>	Aineline kultuur <i>Material culture</i>	Tsivilisatsioon	Tekstid
Vaimne etnograafia <i>Cultural anthropology</i>	Vaimne kultuur <i>Mental culture</i>	Kultuur	Koodid

Tabelist selgub, et ühiskonna, materiaalse ja vaimse kultuuri faktide ning märgiprotsesside (semioosi) vahel on tihe ja süsteemne seos. Üldtoodu tunnustamise puhul võib tõdeda, et iga kultuuriline tegevus on oma olemuselt konventsioonidel (traditsioonidel) põhinev märgiprotsess.¹³ Seega on olemas võimalus kujundada niisuguse teadus, milles võib ühtse käsituse raames tegelda ühiskondliku kultuuri faktidega (institutsioonidega, riistustega, kommetega), aineline kultuuriga (vahendite ja oskustega) ja vaimse kultuuri faktidega, pidades samal ajal silmas kõigi nende generatsioonidevahelist edasiandmist, lühidalt see edasiandmise mehhanism on *traditsioon*.

¹³ Posner 1988: 173: *cultural activity is essentially convention-based semiosis.*

Etnosemiootika

Mihály Hoppál

<http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/sator/sator7/>

ISBN 978-9949-490-26-4

Tartu 2012

Trükis ilmunud: Mihály Hoppál. Etnosemiootika. SATOR 7.

Tartu 2008

Tõlge: Eda Pomozi

Korrektuur: Nikolay Kuznetsov

Toimetanud: Mare Kõiva, Asta Niinemets

Küljendus: Liisa Vesik

Kujundus: Andres Kuperjanov

HTML: Diana Kahre

Originaal:

Hoppál Mihály *Etnoszemiotika*

Debrecen 1992

Sarjas Sator 2008. a ilmunud eestikeelset trükist toetas Eesti

Kultuurkapital ja Eesti Folkloori Instituut, EKM FO, SF

0030181s08

E-raamatu valmimist toetas: EKRM04-29 Eesti keele,

kultuuri ja folkloori kasutusvaldkondade laiendamise ja folkloori

tutvustamine elektroonilistel infokandjatel.

© 2012 EKM Teaduskirjastus & Eesti Folkloori Instituut

EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm